UNIWERSYTET OPOLSKI

WYDZIAŁ FILOLOGICZNY

mgr Anna Rewiś-Łętkowska

METAPHORICAL CONCEPTUALIZATION OF FEAR IN ENGLISH AND POLISH

METAFORYCZNA KONCEPTUALIZACJA STRACHU W JĘZYKACH POLSKIM I ANGIELSKIM

autoreferat rozprawy doktorskiej

Promotorzy: Dr hab. Dorota Brzozowska, prof. UO,
Dr Władysław Chłopicki

Recenzenci: Dr hab. Adam Głaz, prof. UMCS,
Dr hab. Maciej Karpiński, prof. UAM

Opole, czerwiec 2017

1. Uzasadnienie wyboru tematu badawczego.

Moja praca pt. „Metaforyczna konceptualizacja strachu w językach angielskim i polskim" wpisuje się w nurt badań semantycznych nad językiem uczuć. W językoznawstwie takie badania mają długą tradycję, jednak ze względu na różnorodność poglądów naukowych oraz stosowanych metod badawczych, a także, a może przede wszystkim, ze względu na złożoność samego przedmiotu badań, kwestie definicji pojęć określających poszczególne uczucia nie zostały do końca rozwiązane.

W podejściu kognitywnym do języka, które rozwinęło się szczególnie po publikacji *Metafor w naszym życiu* (*Metaphors we live by* 1980/pol wydanie 1988) Lakoffa i Johnsona, wyraźnie zaznaczyło się zainteresowanie wyobrażeniowym, metaforyczno-metonimicznym, charakterem języka. Kognitywiści – tacy jak Kövecses, Lakoff, Johnson, Goossens, Stefanowitsch, a w Polsce np. Nowakowska-Kempna, Pajdzińska, Mikołajczuk, wskazują w swoich pracach na istotność analizy skonwencjonalizowanych wyrażeń metaforycznych, które są przejawem stosowanych przez ludzki umysł ogólnych mechanizmów rozumienia świata. W publikacjach prezentujących badania z kręgu tych zainteresowań, język jest nieodłącznym narzędziem myśli i opisu uczuć oraz pojęć odnoszących się do emocji. Nasze rozumienie uczuć jest, jak to ujął Kövecses, „metaforyczne z natury" (2000: 86). W związkach frazeologicznych bardzo wyraźnie zarysowują się sposoby konceptualizacji świata przez użytkowników języka, a mechanizmy językowe są odbiciem percepcyjnych mechanizmów człowieka, czyli sposobów konceptualizacji przez umysł pojęć abstrakcyjnych, w tym również uczucia strachu.

Badania nad konceptualizacją emocji wskazały na szereg domen źródłowych, którymi posługujemy się mówiąc – i myśląc – o uczuciach; na przykład, Kövecses (2000) wyodrębnił około 25 domen pojęciowych, będących źródłem projekcji na domenę strachu. Większość z nich występuje też w konceptualizacji innych uczuć, tylko dwie, tj. STRACH TO UKRYTY WRÓG i STRACH TO BYT NADPRZYRODZONY, odnoszą się w jego modelu jedynie do strachu.

Do wyboru tematu badań skłoniło mnie to, że w znanych mi pracach kognitywistycznych dotyczących konceptualizacji strachu w języku angielskim i polskim, nie znalazłam badania opartego na jakościowej analizie frazeologii, które z jednej strony pokazywałoby złożoną strukturę tego uczucia, a z drugiej umożliwiałoby stworzenie spójnego metaforycznego modelu w obu językach. A przecież wyniki takich badań mogą stanowić wartość – nie tylko z punktu widzenia językoznawstwa, ale również dyscyplin, które zajmują się komunikacją międzykulturową w szerokim sensie tego pojęcia.

2. Teza badawcza

Główna część badań prezentowanych w rozprawie koncentruje się wokół próby zbudowania metaforycznego modelu pojęciowego strachu, który pokazywałby, że konceptualizacja tego uczucia zarówno w języku angielskim, jak i w języku polskim ma wyraźne cechy spójności. Ma ona na celu przede wszystkim wyodrębnienie głównych „zasad metaforycznych" (wzorców

pojęciowych), tj. struktur wyobrażeniowych, które stanowią podstawę konceptualizacji. Hipoteza, którą tutaj stawiam zakłada istnienie modelu prostego w swej bazowej strukturze, który może rozwinąć się w rozbudowaną sieć powiązanych ze sobą rzutowań. Pytanie, na które staram się odpowiedzieć brzmi: jakie wzorce pojęciowe można uznać za podstawowe dla konstruowanego modelu? Wychodzę bowiem z założenia, iż wieloma procesami kognitywnymi kieruje prostota, a człowiek ma skłonność do poznawczego upraszczania rzeczywistości. W tej części badań skupiam się więc na metaforach strachu jako zjawisku kognitywnym.

Uzupełnieniem części głównej dysertacji jest zaś analiza wybranych metafor strachu jako „metafor w użyciu". Staram się tutaj odpowiedzieć na pytanie: w jaki sposób metafory pojęciowe, które są reprezentowane w języku przez mocno skonwencjonalizowane wyrażenia metaforyczne, zostają 'uaktywnione/obudzone' w różnych typach dyskursu (w jednej lub kilku modalnościach, takich jak obraz czy dźwięk), czyli, innymi słowy, co powoduje uaktywnienie ich potencjału metaforycznego?

3. Metodologia i charakterystyka badań

Metafora jest w mojej pracy traktowana zgodnie z ujęciem kognitywnym jako powszechnie używany środek pojęciowej interpretacji świata, gdzie wiedza o jednej domenie pojęciowej, nazywanej źródłową, jest przenoszona na inną domenę pojęciową, czyli docelową. Motywacja metafory jest doświadczeniowa, a jej funkcją jest objaśnianie kategorii niepodlegającej postrzeganiu zmysłowemu przez odniesienia do kategorii bardziej konkretnej, poznawalnej przez doświadczenie. W pracy posługuję się również takimi pojęciami jak metonimia (metonymy), rozumianym jako projekcja między kategoriami należącymi do tej samej domeny pojęciowej, metaftonimia (metaphtonymy), czyli interakcja metonimii i metafory oraz schemat wyobrażeniowy (image schema), rozumiany jako prosta struktura wyrastająca bezpośrednio z doświadczeń percepcyjnych w codziennych kontaktach ze światem.

Przyjęłam, że uczucie, którym się zajmuję w pracy, będzie reprezentował leksem „fear" w języku angielskim i „strach' w języku polskim. Traktuję je jako „ogólne inwarianty pojęciowe", w znaczeniu, w jakim używa tego terminu Mikołajczuk w badaniach nad radością (np. w artykule pt. „O radości w ujęciu lingwistycznym: z problemów semantycznych badań porównawczych" z 2013). Nie są to szczegółowe pojęcia, lecz pewne stałe pojęciowe, wokół których „organizują się szersze mikropola semantyczno-leksykalne nazw uczuć w rodzaju" strachu w języku angielskim i języku polskim (Mikołajczuk 2013: 219).

Traktując strach/fear jako zjawisko psychologiczne, uznałam za Ekmanem, iż jest on jedną z emocji podstawowych. W opisie językowym, używając Naturalnego Metajęzyka Semantycznego Anny Wierzbickiej (Wierzbicka 1999) można je opisać jako coś, co czuje osoba, która myśli: „coś złego może się zdarzyć; nie chcę, żeby to się zdarzyło".

Badania moje opierają się na analizach jakościowych. Moim centralnym narzędziem metodologicznym jest podejście leksykalne (*Lexical Approach*), stosowane przez Kövecsesa w pracach związanych z metaforami uczuć. Badanie rozpoczęłam od zbudowania bazy

danych językowych, tj. od zebrania metaforycznych wyrażeń językowych (angielskich i polskich), głównie ze źródeł leksykograficznych, korzystając także z Narodowego Korpusu Języka Polskiego, British National Corpus, prasy, czy literatury. Jako metaforyczne wyrażenie językowe uznałam związek frazeologiczny, odnoszący się do czegoś innego, niż pierwotne znaczenie słów, wchodzących w jego skład (według definicji metafory występującej w dyskursie, zaproponowanej przez Lynne Cameron i Roberta Maslena 2010). Zebrany materiał obejmuje ok. 250 wyrażeń frazeologicznych w każdym języku.

W zebranej frazeologii wyodrębniłam grupy, które wydawały się odnosić, w warstwie pojęciowej, do tej samej domeny źródłowej lub domen źródłowych w jakiś sposób do siebie podobnych. Następnie nazwałam je bardziej ogólnym terminem, np. NIEPRZYJAZNY BYT raczej niż WRÓG. Postępowałam według tej samej procedury, pracując na materiale w języku angielskim i w języku polskim.

Do tak zbudowanego modelu metaforycznego, wskazującego na spójność konceptualizacji strachu w każdym z dwóch języków, dodałam w uzupełnieniu część komparatywną, w której posłużyłam się parametrami porównania, takimi jak poziom skonwencjonalizowania, pojęciowe uszczegółowienie oraz obecność/nieobecność danego rzutowania (parametry zaproponowanymi przez Barcelonę 2001)

W części poświęconej metaforom strachu w różnych typach dyskursu, korzystałam z teorii śpiących i obudzonych metafor, czyli dynamicznego podejścia do metafory w użyciu, według Cornelii Mùller (2008). Dyskurs rozumiany jest w tym kontekście jako „naturalne użycie języka, prawdziwe/ realne/ rzeczywiste przykłady języka pisanego lub mówionego, które są produkowane i interpretowane w określonych warunkach i w określonych celach" (Semino 2008: 1). W tej części metafora traktowana jest jako funkcja użycia języka, a metaforyczność nie jest cechą stałą wyrażenia metaforycznego – aktywacja metaforyczności jest cechą dyskursu. Analizowany materiał obejmuje zarówno metafory występujące w jednej modalności, jak i metafory multimodalne (stosowałam definicję modalności według Forceville'a, który określił ja jako „System znaków możliwych do zinterpretowania dzięki określonemu procesowi percepcji" 2006: 382). Poziom aktywacji metaforycznej jest analizowany poprzez uwzględnienie tzw. „wskaźników aktywacji", takich jak uszczegółowienie, powtórzenia, rozwinięcie (ang. *elaboration*) oraz multimodalność (Mùller 2008).

4. Treść poszczególnych rozdziałów (omówienie)

Tematowi rozprawy podporządkowano jej strukturę. Rozprawa składa się ze wstępu, zakończenia oraz czterech głównych rozdziałów:

1) Prezentacja badań nad emocjami w ujęciu różnych teorii psychologicznych i systemów filozoficznych; krótkie przedstawienie wybranych teorii metafory i omówienie teorii metafory pojęciowej wprowadzonej przez Lakoffa i Johnsona. Metafora zostaje omówiona w tym rozdziale najpierw jako zjawisko kognitywne, następnie zajmuję się funkcją metafory w dyskursie, prezentując także teorię amalgamatów pojęciowych (Fauconnier and Turner

1998, 2002), definicje mono i multimodalnych metafor (Forceville 2006) oraz pojęcie metaforyczności w dynamicznym podejściu do metafory (Müller 2008).

2) Przegląd badań językoznawczych nad strachem: naturalny metajęzyk semantyczny Wierzbickiej, podejście leksykalne (Kövecses 1990, 2000) oraz badania korpusowe, na przykładzie analizy wzorców metaforycznych (Metaphorical Pattern Analysis : Stefanowitsch 2006), kognitywnego podejścia gramatycznego (Cognitive Grammar Approach: Dziwirek and Lewandowska-Tomaszczyk 2010) oraz metody analizy uczuć GRID (GRID Paradigm: Lewandowska-Tomaszczyk et al. 2013).

3) Prezentacja głównej części badań, dyskusja metaforycznego modelu strachu, analiza spójności modelu w obu językach oraz pewnych różnic między konceptualizacją strachu w języku angielskim i polskim.

4) Analiza wybranych metafor strachu użytych w różnych rodzajach dyskursu (dyskurs literacki, blog, rysunek satyryczny, memy internetowe oraz reklama telewizyjna) pod względem poziomu aktywacji metaforycznej i roli poszczególnych wskaźników aktywacji metaforycznej.

5. Wnioski

Model metaforyczny strachu zbudowany na podstawie analizy związków frazeologicznych w języku angielskim i polskim opiera się na trzech głównych zasadach metaforycznych: schemacie wyobrażeniowym POJEMNIK, głównej metaforze pojęciowej STRACH TO NIEBEZPIECZNY / WROGI BYT oraz metaforach wynikających z metonimii FIZJOLOGICZNY SKUTEK STRACHU ZA STRACH. Pod-domeny głównych domen pojęciowych zostały wyizolowane w szczegółowej analizie zgromadzonego materiału frazeologicznego. Model można przedstawić w następującej formie:

1. Schemat wyobrażeniowy POJEMNIK
   - STRACH TO DUŻY ZBIORNIK/REZERWUAR WODNY
   - LUDZKIE CIAŁO TO POJEMNIK i STRACH TO SUBSTANCJA (PŁYNNA) W ŚRODKU – możliwa interakcja z metonimią CZĘŚĆ ZA CAŁOŚĆ: SERCE ZA CIAŁO, OCZY ZA CIAŁO, DUSZA ZA CIAŁO
   - LUDZKIE CIAŁO TO POJEMNIK Z SUBSTANCJĄ W ŚRODKU, STRACH TO PRZEDMIOT WKŁADANY DO ŚRODKA - możliwa interakcja z metonimią CZĘŚĆ ZA CAŁOŚĆ: SERCE ZA CIAŁO, OCZY ZA CIAŁO, DUSZA ZA CIAŁO
     - CIAŁO TO POJEMNIK Z ZIEMIĄ W ŚRODKU, STRACH TO ZIARNO (WKŁADANE DO POJEMNIKA)
2. Metafora STRACH TO NIEBEZPIECZNY/WROGI BYT
   - STRACH TO NIEBEZPIECZNY/WROGI CZŁOWIEK (BYT PODOBNY DO CZŁOWIEKA)
   - STRACH TO NIEBEZPIECZNE ZWIERZĘ
   - STRACH TO NIEBEZPIECZNY PRZEDMIOT
3. Metaftonimia: metafory oparte na interakcji z metonimią FIZJOLOGICZNY STUTEK STRACHU ZA STRACH

- SPADEK TEMPERATURY CIAŁA ZA STRACH – STRACH TO ZIMNO
- OBJAWY CHOROBOWE ZA STRACH – STRACH TO CHOROBA
  - Bycie chorym to BYCIE NIEZDOLNYM DO RUCHU
  - Bycie chorym to STAN BLISKI ŚMIERCI/PODOBNY DO ŚMIERCI
  - Bycie chorym to NIEZDROWO WYGLADAJĄCA TWARZ
  - Bycie chorym to STAN GORĄCZKOWY
  - Bycie chorym to PRZEMIESZCZONY/ ŹLE FUNKCJONUJĄCY ORGAN

Model stanowi stosunkowo prostą konstrukcję pojęciową. Materiał frazeologiczny analizowany w mojej pracy wydaje się realizacją językową tego modelu pojęciowego, czyli do pewnego stopnia teza o ograniczonej liczbie podstawowych domen źródłowych w konceptualizacji strachu oraz spójności modelu w obrębie języków angielskiego i polskiego została wykazana. Jednak opracowany model zdecydowanie wymaga potwierdzenia w badaniach ilościowych.

Pozostałą część badań, tj. analizę wybranych realizacji metafory strachu w różnych rodzajach dyskursu , można podsumować w następujący sposób: w dyskursie nie ma martwych metafor, są jedynie metafory nieprzebudzone, zaś aktywacja ich potencjału metaforycznego zależy od kontekstu , zaangażowania (zainteresowania i skupienia) uczestników dyskursu oraz ich ogólnej wiedzy, natomiast nie jest związana z żadną konkretna modalnością. Wskaźniki aktywacji – uszczegółowienie, powtórzenie, rozwiniecie, multimodalność – służą do przyciągania uwagi uczestników danego dyskursu. Wśród tych wskaźników, multimodalność wydaje się bardzo mocnym aktywatorem.

Anna Rewiś-Łętkowska

Literatura:

Barcelona, A. 2001. On the systematic contrastive analysis of conceptual metaphors: case studies and proposed methodology. In M. Pütz, S. Niemeier & R. Dirven (eds.), *Applied Cognitive Linguistics II: Language Pedagogy*. Berlin/New York: Mouton de Gruyter, 117-146.

Cameron, Lynne& R. Maslen. 2010. *Metaphor Analysis*. London: Equinox.

Dziwirek, K. & B. Lewandowska-Tomaszczyk. 2010. *Complex Emotions and Grammatical Mismatches*. Berlin: Mouton de Gruyter.

Ekman, P. 1999. Basic emotions. In: T. Dalgleish & T. Power (eds.), *The Handbook of Cognition and Emotion*. New York: John Wiley & Sons, 45-60.

Fauconnier, G. & M. Turner. 1998. Conceptual integration networks. *Cognitive Science*

22(2), 133-187.

Fauconnier, G. & M. Turner. 2002. *The Way We Think: Conceptual Blending and the Mind's Hidden Complexities*. New York: Basic Books.

Forceville, C. 2006. Non-verbal and multimodal metaphor in a cognitivist framework: agendas for research. In: K. Gitte, M. Achard, R. Dirven & F. Ruiz de Mendoza Ibàňez (eds.), *Cognitive Linguistics: Current Applications and Future Perspectives.* Berlin/New York: Mouton de Gruyter, 379-402.

Goossens, L. 2002 [1990]. Metaphtonymy: The interaction of metaphor and metonymy in expressions of linguistic action. In R. Dirven & R. Porings (eds.), *Metaphor and Metonymy in Comparison and Contrast*. Berlin/New York: Mouton de Gruyter, 349-377.

Kövecses, Z. 1990. *Emotion Concepts*. New York: Springer.

Kövecses, Z. 2000. *Metaphor and Emotion: Language, Culture, and Body in Human Feeling*. Cambridge/New York: Cambridge University Press.

Lakoff, G. & M. Johnson. 1980. *Metaphors We Live By*. Chicago: The University of Chicago Press.

Lewandowska-Tomaszczyk. B., P.A. Wilson & Y. NiiYa. 2013. English 'fear' and Polish 'strach' in contrast: The GRID paradigm and the Cognitive Corpus Linguistic methodology. In: J.J. R. Fontaine., K. R. Scherer & C. Soriano (eds.). *Components of Emotional Meaning: A Sourcebook*. Oxford: Oxford University Press, 425-436.

Mikołajczuk, A. 2009. *Obraz radości we współczesnej polszczyźnie*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe Semper.

Mikołajczuk, Agnieszka. 2013. O radości w ujęciu lingwistycznym: z problemów semantycznych badań porównawczych. *Etnolingwistyka* 25, 219-238.

Müller, C. 2008. *Metaphors Dead and Alive, Sleeping and Waking. A Dynamic View*. Chicago: Chicago University Press

Nowakowska-Kempna, I. 2000. Język ciała czy ciało w umyśle, czyli o metaforyce uczuć. *Język a Kultura* 14, 25-58.

Pajdzińska, A. 1990. Jak mówimy o uczuciach? Poprzez analizę frazeologizmów do językowego obrazu świata. In: J. Bartmiński (ed.), *Językowy obraz świata*. Lublin: UMCS, 87-107.

Semino, E. 2008. *Metaphor in Discourse*. Cambridge: Cambridge University Press.

Stefanowitsch, A. 2006. Words and their metaphors. A corpus-based approach. In A. Stefanowitsch & S.Th. Gries (eds.), *Corpus-based Approaches to Metaphor and Metonymy*. Berlin/New York, 61-105.

Wierzbicka, Anna. 1999. Emotional Universals. *Language Design* 2, 23-69.